

Informatiebuletin van de
AWN - Nederlandse Archeologievereniging -
afdeling Zeeland & West-Brabant

oktober 2022

Zuidwesterheem

jaargang 34
nummer 110

INHOUD:

Wat zagen de ogen van Bas?	03
Scherven opgeraapt door Jan Joost ter Pelkwijk	17
Een Hanzepaardje uit Sluis	23
Middeleeuws festijn op Terra Maris 2022	29
Colofon	31

Foto's omslag en hieronder: Niek Beeke.

Omslag: Baalbek, Libanon, 2022.

Hieronder: Nationaal Archeologisch Museum Beirut, Libanon:

Seven Sages or Seven Wise Men Mosaic: Villa van Soueidie, Ras el-'Ayn, bij Baalbek, 3e eeuw na Christus; Calliope in het midden en met de klok mee vanaf boven: Socrates, Chilon, Pittacus, Periander, Cleobulus (beschadigd), Bias, Thales en Solon.

Wat zagen de ogen van Bas?

Vervolg en slot van hetzelfde artikel uit Zuidwesterheem nr. 109.

2013: Dakpannen als dijkbekleding.

Zie afb. 11.

Tijdens de versterkingswerkzaamheden aan de zeedijk van de Karelpolder, bij Krabbendijke, kwam een grote hoeveelheid dakpannen tevoorschijn.

De dijk van de Karelpolder werd in 1878 door een particulier op eigen risico aangelegd. Al in 1889 volgde noodzakelijk onderhoud aan de dijk. Hierbij zijn zeker 10.000 gebruikte dakpannen voor herstel van de dijkbekleding gebruikt. Ook weten we dankzij documentatie dat er in 1908 en 1909 aan een pannenglooïing gewerkt is. Waarschijnlijk lag er na dit werk ongeveer 20.000 m² aan dakpannen op de dijk. Ruim twintig jaar later blijkt dat de pannenglooïing, 34.000 m² groot, sterk is afgesleten. In 1939 wordt daarom besloten een groot deel van de dakpannen op de dijk te vervangen door betonblokken.

afb. 11. Dakpannen als dijkbekleding 2013.

Afb. 12. Ovens in veen 2014.

De dakpannenstrook die in 2013 werd aangetroffen, was anderhalve meter breed en bestond uit rechtopstaande Oude Hollepannen. Over een dijk-lengte van 2,6 kilometer waren er nog ongeveer 650.000 dakpannen in de dijk aanwezig. De pan-restanten hebben allemaal een kalklaag. Dat betekent dat het om hergebruikte dakpannen gaat, die eerder zijn gebruikt in de Zeeuwse oesterteelt.

In deze omgeving waren er vroeger wel meer dijken bekleed met dakpannen. Dat er tijdens de dijkversterking in 2013 nog complete rijen dakpannen in de dijkvoet zijn teruggevonden, is wel uniek te noemen.

2014: Ovens in het veen.

Zie afb. 12.

Ten noorden van Hoedekenskerke vonden natuurherstelwerken plaats. Hiervoor werden waterpoelen aangelegd. De kleilaag en een deel van het Hollandveen werd hiervoor verwijderd. Daarbij werden moerneringsputten bloot gelegd uit verschillende tijdsperioden.

Op deze locatie werden ook veenverbrandings ovens aangetroffen die kenmerkend hebben gediend voor het bereiden van zout uit het veen dat ter plaatse werd gedolven. Dit was ook af te leiden uit de lagen veen-as (selas) die hier in ruime mate aanwezig waren.

Afb. 13. Dijkspuit 16e eeuw 2014.

Uit de vormen van de moerputten was af te leiden dat er zeer oude en jonge putten zijn. De oude putten zijn te herkennen aan een wirwar van putten met veel vertakkingen en onvolledige uitgravingen. Deze staken sterk af tegen de jonge, rechte en zorgvuldig uitgegraven moerneringsputten. Zeer bijzonder was dat bij de ontgravingen nabij de Moertjesdijk er op enkele plaatsen afwijkende afdrucken van ovens te zien waren. Waarschijnlijk zijn het restanten geweest van schelpovens omdat in de omgeving zeer kalkrijke lagen zijn terug gevonden met hier en daar schelpenbanken. Tijdens de ontgravingen zijn hier ook drie vormen van drainage aangetrof-

fen. De oudste is een van takken samengestelde streng die de waterafvoer moest bevorderen. Daarnaast waren er de roodbakkende keramische buisjes die waarschijnlijk tijdens de ruilverkaveling in de jaren 50 van de vorige eeuw zijn aangebracht. De derde generatie die is aangetroffen was de geperforeerde en geribbelde kunststoffen drainagebuis. Dit uitgemoerde oudlandgebied was kennelijk al vroeg van een kustmatige drainage voorzien.

2014: Dijkspuit uit de 16e eeuw in beeld.

Zie afb. 13.

Tijdens de verbreding van de Sloeweg (N62) is door de SCEZ (nu EZ) archeologisch onderzoek gedaan naar de dijkprofielen in dit tracé. Ook dat van de Oude Kraaijertpolder uit 1547. Enkele dagen later werd hier een nieuwe sloot aangelegd. Uit een aanvullend onderzoek door mij bleek, dat in de taluds van de nieuwe sloot westelijk van de Oude Kraaijertsedijk in de Nieuwe Kraaijertsepolder een onderbroken bodemafzetting te herkennen was. Op de scheiding van deze twee bodemlagen waren duidelijk de schopsteken als gevolg van uitgraven te onderscheiden. De hierop afgezette kleilaag had een minder vaste structuur dan de laag eronder.

Deze bodemverstoring liep vanaf ca. 10 meter oostelijk uit de voet van de Oude Kraaijertsedijk en had een lengte van ca. 50 meter. De dikte van de jongere opvullaag tot het huidige maaiveld bedroeg ca. 1,5 meter. In 1547 zal hier de putdiepte ca. 0,8 tot 1 m. vanaf het maaiveld van het schor-niveau zijn geweest. Uitgerekend bevatte 1 meter brede strook een volume van ca. 50 m³, hetgeen ongeveer overeen komt met een dijkvolume van 1 meter strekkende dijk. We kunnen dit verschijnsel in het sloottalud toekennen aan de dijkputten die hier zijn uitgegraven om de Oude Kraaijertsedijk op te bouwen.

Afb. 14. 17e eeuwse duiker 2014.

Niet eerder zijn dijkputten ten behoeve van de dijkbouw in de bodem aangetoond.

2014: Een 17e eeuwse stenen duiker op houten fundering.

Zie afb. 14.

De Schapendijk (1686) bij Kortgene werd onder archeologische begeleiding doorgegraven voor de aanleg van een nieuwe duiker. Ik was uitgenodigd daarbij aanwezig te zijn. De dagen volgend op de archeologische begeleiding ben ik teruggegaan om de graafwerkzaamheden verder te volgen. Men was begonnen met de sloop

van de oude duiker. Achter de betonnen duikerfronten bevond zich een veel oudere gemetselde heul die waarschijnlijk heeft behoord tot de eerste duiker uit 1776. Deze was aangelegd op een houten fundering, een roosterwerk van kespen en gordingen. Dit rooster was bevestigd op houten heipalen van 15x15 cm op onderlinge afstand van ca. 0,8 m.

De duiker als onderdeel van de dijk was buiten het officiële onderzoek gebleven, terwijl dit element een wezenlijk onderdeel is van hetzelfde waterstaatkundige werk. De duiker behoort evenals de dijk tot de waterstaatkundige infrastructuur en het cultureel erfgoed.

Afb. 15. Gebakken steen als dijkbekleding 2015.

Afb. 16. Duiker nr. 12, 2015.

Tijdens graafwerken naast de frontmuur bleek hier rijswerk tot onder de dijk te lopen tot ca. 1,5 meter achter de frontmuur van de heul. Het rijswerk, dat geheel vernield uit de bodem is verwijderd, lag op een fundering van baksteenpuin van ca. 30 cm. dik. Het rijswerk was op verschillende plaatsen met paaltjes in de bodem vastgezet.

Omdat dit rijswerk tot onder het duikerfront was aangelegd zal dit waarschijnlijk ook ten tijde van de bouw hiervan zijn aangelegd of aangepast. Het rijswerk had ten doel de bodem en de taluds van de aansluitende sloten voor en achter de heul/duiker te beschermen tegen uitschuring. Dit is nooit eerder beschreven.

2015: Gebakken steen als dijkbekleding.

Zie afb. 15.

Al in 1647 wordt melding gemaakt van het gebruik van Vilvoordersteen, uit België, om de zeeweringen te beschermen. Het was gebruikelijk de dijkoplopen tegen erosie te beschermen met rijswerken (kramwerk). Dit materiaal had slechts een korte levensduur en moest jaarlijks worden hersteld.

Op kwetsbare plaatsen werden steeds vaker stenen als dijkbekleding toegepast. Na de afscheiding van België was de aanvoer van Vilvoordersteen gestagneerd. Abraham Caland, districtsingenieur van de Waterstaat in

Schouwen en Duiveland, ging uit nood proeven doen met gebakken steen. Op diverse plaatsen werden proefvelden van gebakken steen, met afmetingen tot 40x40x22 cm, van diverse fabrikanten aangebracht. Het bakproces van dergelijke grote stenen leverde veel problemen op. Ook bleken de gebakken stenen sterk aan slijtage onderhevig te zijn. De stenen verdwenen uit de dijkglooiing, maar niet overal. Tijdens dijkverstekingswerk van de zeedijk van de haven de Val bij Zierikzee bleken hier nog gebakken stenen uit een proefveld te

liggen. De stenen zijn hier met een laag breuksteen en bitumen afgedekt, zodat ze bewaard blijven.

2015: Duiker nr. 12.

Zie afb. 16.

In het najaar van 2015 werd de watergang westelijk van Schore aangepast voor de waterafvoer naar het nieuwe gemaal aan de Westerscheldedijk. Tussen de Eeweg en de Steenweg werd een oude sloot verbreed. Hier werd een houten fundering uitgegra-

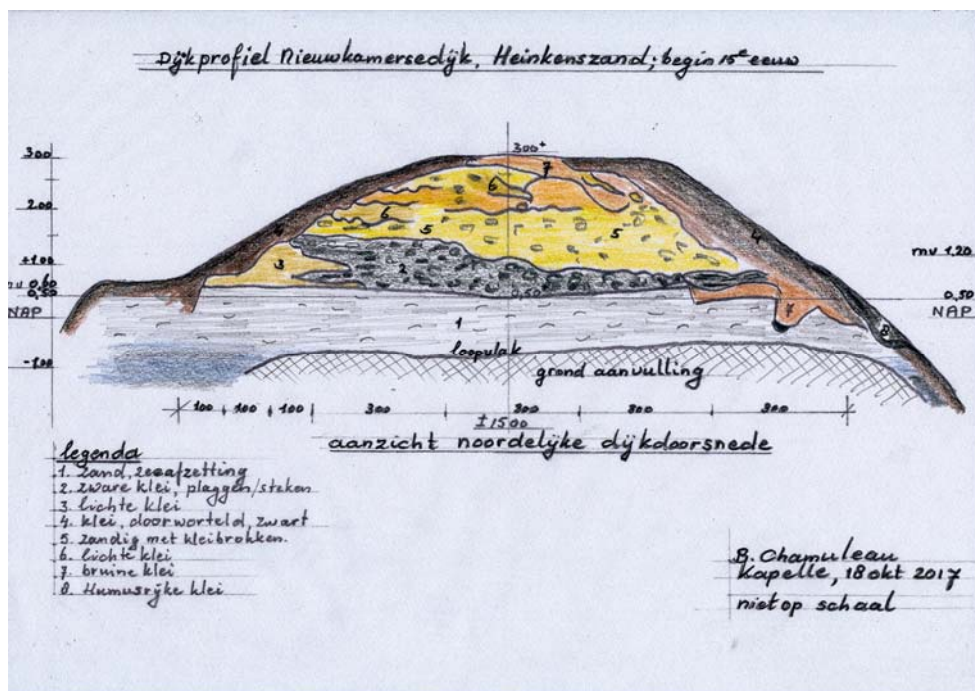

Afb. 17. Moerputten gevuld met zand 2015.

ven op de plaats waar vroeger een brug had gelegen. Bakstenen, rode en blauwe dakpannen en vele scherven kwamen tevoorschijn. Toen ik er naar keek viel mijn oog op een vierkant brok natuursteen, hardsteen van 25x25x25 cm. Dit was mooi bewerkt en hierin stond “No 12” gebeiteld. De volgende dag vond ik nog twee hardstenen blokken. Uit onderzoek is gebleken dat vóór de aanleg van het kanaal door Zuid-Beveland al het oppervlakte water vanaf Schore via de Yersekedam naar de uitwatering in de Yersekedam werd afgevoerd. Dat veranderde bij het graven van het

kanaal. Alle oppervlaktewater westelijk hiervan moest daarbij worden afgevoerd naar de Westerschelde. Daartoe werd er nabij Hansweert een nieuwe uitwateringssluis in de zeedijk aangebracht. De hoofd afvoersloten werden ten behoeve van de boeren van een duiker/heul voorzien. De natuurstenen blokken die ik heb gevonden behoorden tot één van deze duikers die het nummer “12” droeg. Het genummerde blok was de sluitsteen van het duikerfront.

Ook dit is een cultuurhistorisch belangrijke vondst voor de waterstaatsgeschiedenis van Zeeland. De natuur-

Afb.18 Dijkherstel na doorbraak 2017.

Afb.19. Ronde veenputten 2016.

stenen zijn veiliggesteld en liggen nu in mijn achtertuin.

2015. Moerputten gevuld met zand.

Zie afb. 17.

In verband met een natuurherstel project werden waterpoelen aangelegd op de oostelijke oever van de Wijtee of Deesche watergang, langs de Monnikendijk bij Kattendijke. Volgens C. Dekker (1970) is de Wijtee een restant van een uitschuring die ont-

staan was tijdens de stormvloed van 1134.

In de uitgegraven bodem tekenden zich onder een gering kleidek veel moerneringsputten af. Het bijzondere was dat de moerneringsputten waren opgevuld met grijs (zee)zand met hier en daar een kleibrok ertussen.

Hier zag ik in de tegenover elkaar liggende nieuwe sloottaluds een gelijkvormige aftekening van staande en achterover hellende stroken kleiformatie in een pakket van zand. Dit was niet natuurlijk als we bedenken dat de

Afb.20. Dijkrestant Kattendijke 2017.

moerputten, volgens een eerdere visie, door het water zijn overstroomd en opgevuld zijn met zand. De zandopvullingen van de moerneringsputten moeten, gezien de daarin aanwezige kleibrokken, door mensen zijn aangebracht.

Het lijkt erop dat hier moerneringsputten zijn gegraven en dat die direct daarna opgevuld zijn met zeezand. De achterover hellende kleiafdrukken lijken de hellingen naar de nieuwe putten te zijn die daardoor vervuld zijn geraakt met klei. Zo liggen er ongeveer 8 putten achter elkaar zonder legakker. Op de plaats waar deze wel ligt, stopt de reeks van 8 putten. Na de legakker in oostelijke richting zijn weer moerputten gegraven zonder legakkers ertussen. Kennelijk is hier een werkwijze

toegepast die eerder onbekend was. Dit is een niet eerder vertoonde opvulling van moerneringsputten.

2017 en 2019: Dijkherstel na doorbraak in beeld.

Zie afb.18.

Een dijkdoorgraving van de Nieuw-kamersedijk onder Heinkenszand vond plaats naast een voormalig, opgevuld spoelgat (weel). De dijkdoorgraving sloot aan bij een “jongere” dijk die was aangelegd rond een spoelgat ontstaan na een dijkbreuk. De dijkbreuk (overspoeling) die hier heeft plaatsgevonden is waarschijnlijk tijdens de stormvloed van 1421 of 1424 ontstaan. Gezien de samenstelling van

de ophogingslagen in de dijk en het ontbreken van een verskade onder het binnentalud mogen we aannemen dat hier na de dijkbreuk een nieuw dijkprofiel is opgebouwd op de restanten van de oude dijk. De dijkzool is gezien de uitgraving en opvulling onder het buitentalud met ca. 3 meter verbreed, waardoor deze dijk nu een aanlegbreedte van ca. 15 meter heeft. Dit is ook geconstateerd bij de Nieuwlandsedijk van de Nieuwlandepolder bij Tholen in 2019. Nadat het af te graven dijkdeel op twee plaatsen was onderzocht zijn enkele

dagen daarna de graafwerken van de aannemer door mij gevolgd. Daarbij kwam een deel in zicht dat zeer afwijkend was van de eerder onderzochte dijkprofielen. In de door mij onderzochte locaties van het noordelijk “dijkhoofd” is op enkele plaatsen een afbreuklijn waar te nemen van de oude ophooglagen van de dijk. Op deze breuklijn is een pakket grijskleurige (uitgedroogde) klei aangebracht van verschillende dikte. Deze afwijkende kleilaag sluit aan bij de vegetatielaag onder de dijkkrui. Dit kan worden gezien als

Afb.21. Kolengruis en karsporen in dijkprofiel Colijnsplaat 2018.

een herstel van een aangetast dijk-lichaam. Tijdens dijkonderzoeken is nooit eerder het fenomeen van dijkdoorbraak in dijkprofielen waargenomen.

2016: Bewoningssporen van voor 1334 op Wolphaartdijk.

Zie afb. 19.

Tijdens de herdijking van de Oosterlandpolder van Wolphaartdijk in 1370 is een geul binnengedijkt

waarlangs nu de weg Nazareth ligt. Deze geulrest heeft altijd gefunctioneerd als afwateringssloot. In 2016 is deze sloot verbreed. Daarbij kwam het oudland dat omstreeks de 12e eeuw was bedijkt, en in 1334 is overstromd, weer in beeld. Er kwamen op diverse plaatsen puinresten en potscherven te voorschijn. Ook andere bewoningssporen werden aangetroffen op of onder het maaiveldniveau van 1334. Bijzonder waren de ronde kleivullingen in het Hollandveen. Dit leken wel ronde uitgegraven veenputten die over-

Afb.22. Boren in 12e eeuwse dijk bij Kapelle 2018.

eenkomst vertoonden met de ovens uit de Romeinse tijd die bij 's-Heer Abtskerke zijn aangetroffen.

2017: Dijkrestant van het “eiland” Kattendijke.

Zie afb. 20.

Uit de publicaties van C. Dekker is bekend dat tussen Wemeldinge, Oude Polder, en Kattendijke, Kattendijksepolder een zuid-noord lopende dijk met de naam Merkendijk heeft gelegen. De loop hiervan is tot oostelijk van de boerderij Hof Domburg (Kokuitsweg) op oude kaarten te volgen. In mei 2017 werd er westelijk van de boerderij een ontgraving gedaan voor de bouw van een nieuwe schuur. In de noordwand van de ontgraving tekende zich een profiel af van een dijkrestant. Duidelijk was te zien dat de “oostelijke” dijkvoet was afgedekt met veenplaggen. Mogelijk was dit een deel van de “Smoutdijk” behorende tot de ringdijk rond Kattendijke. De Merkendijk zou dan in het noorden zijn aangesloten op deze ringdijk rond Kattendijke. De Merkendijk was volgens Dekker (1971) aan de westzijde waterkerend en moet dus jonger zijn geweest. Dit is een belangrijk teken dat er eerder al rond Kattendijke lokale dijken hebben gelegen.

2018: Kolengruis in de havendijk.

Zie afb. 21.

Voor de gemeente Noord-Beveland werd eind 2018 het havengebied van Colijnsplaat heringericht. Daarbij werd ook een deel van de oude havendijk uit 1598 afgegraven. Mij was gevraagd tijdens deze werken waarnemingen te doen. Het dijkprofiel werd ten behoeve van mijn onderzoek lokaal tot op de dijkzool doorgegraven. Van het onderzoek is een rapport opgesteld dat bij Erfgoed Zeeland ligt.

Tijdens het veldonderzoek is waargenomen dat het oude dijklichaam uit 1598 meerdere keren was opgehoogd en verzwaard. Bovenop de dijk was een baksteenmuurtje aangebracht als extra dijkverhoging. De dijkverhoging aan de binnenzijde van het dijkmuurtje had een dikte van ca. 0,95 meter. Hierin was een laagje grind zichtbaar waardoor deze ophoging mogelijk in 2 fasen is aangebracht. Opmerkelijk was, dat de dijkvlooiing aan de binnenzijde van de dijk voornamelijk was aangevuld met kolengruis en hard-as, aansluitend op de oorspronkelijke dijk kern waarvan het kleidek eerder was verwijderd. Dit draagt niet bij aan het versterken van het dijklichaam, maar heeft waarschijnlijk een ander doel gediend. Waar deze grote hoeveelheden gruis en as vandaan komen is onduidelijk gebleven.

Bij graafwerken in de oude haven kwam een dijkje tevoorschijn dat deel uitmaakte van de eerste spuikom. De havendijk, de coupure, het havenplein (de “kaaie”) en het Rechtshuis vormen één onlosmakelijke unieke cluster van de oude haven. Zij vertellen het verhaal van Colijnsplaat binnen de dijk verbonden met de haven achter de havendijk.

2018: Een 12e-eeuwse dijk bij Kapelle.

Zie afb. 22.

Ten noorden van het dorp Kapelle werd langs de Noordweg een deel van een boomgaard gerooid. De boomgaard vertoonde in het maaiveld een opmerkelijke langgerekte verhoging. Van de eigenaar kreeg ik toestemming enkele grondboringen uit te voeren. Op 3 en 4 april heb ik op twee plaatsen met een onderlinge afstand van ca. 100 meter in de rug boringen uitgevoerd. De boringen lieten op ca. 0,9 m onder het maaiveld een overgang zien van verstoorde grondlagen naar natuurlijke afzettinglagen. De natuurlijke afzettinglagen zijn grijs, zanderig en getekend door bruin ijzeroer. De daarboven gelegen niet natuurlijke bodemlaag heeft een opbouw van lichtbruin met donkere en lichte vlekken, deze wordt afgedekt door een donkergrijs tot zwart gekleurde bouwvoor.

Uit de boringen is gebleken dat we hier te maken hebben met een

langgerekte onnatuurlijke verhoging in het landschap. Deze antropogene ophoging op een zanderige natuurlijke boden van fijne afzetlaagjes doet vermoeden dat we hier met een dijkrestant te maken hebben. Het lijkt erop dat een langgerekte, door mensen aangebrachte, ophoging op een later moment is afgeknot en genivelleerd, waarbij de afkomende grond naast de eerder aangebrachte ophoging (dijk) is gedeponeed. Zeer waarschijnlijk is dit het oude en genivelleerde dijklichaam dat door Dekker (1971) beschreven is als de Braaiendijk van omstreeks de eerste helft van de 12e eeuw.

Nog vele voorbeelden zijn hier te noemen van vondsten gedaan tijdens, na of buitenom archeologisch onderzoek. Al deze en andere vondsten zijn door mij goed gedocumenteerd.

Enkele van deze vondsten hebben geleid tot aanvullend archeologisch onderzoek. Onlangs waren mijn gegevens omtrent de bodemsamenstelling en vondsten in de 2de Bathpolder van belang voor een aanstaand archeologisch onderzoek in die omgeving.

Door net even wat extra op te letten kunnen vrijwilligers een waardevolle bijdrage leveren aan het professionele archeologisch onderzoek.

Bas Chamuleau.

Scherven opgeraapt door Jan Joost ter Pelkwijk

Veel jongelui verzamelen in hun jeugd gevonden scherven, die vaak ongedetermineerd in een doos worden bewaard. Jan Joost ter Pelkwijk (1914-1942) documenteerde en tekende bijna alles in zijn leven. De door hem gevonden scherven komen uit diverse plaatsen in Nederland en ook van de Kop van Schouwen.

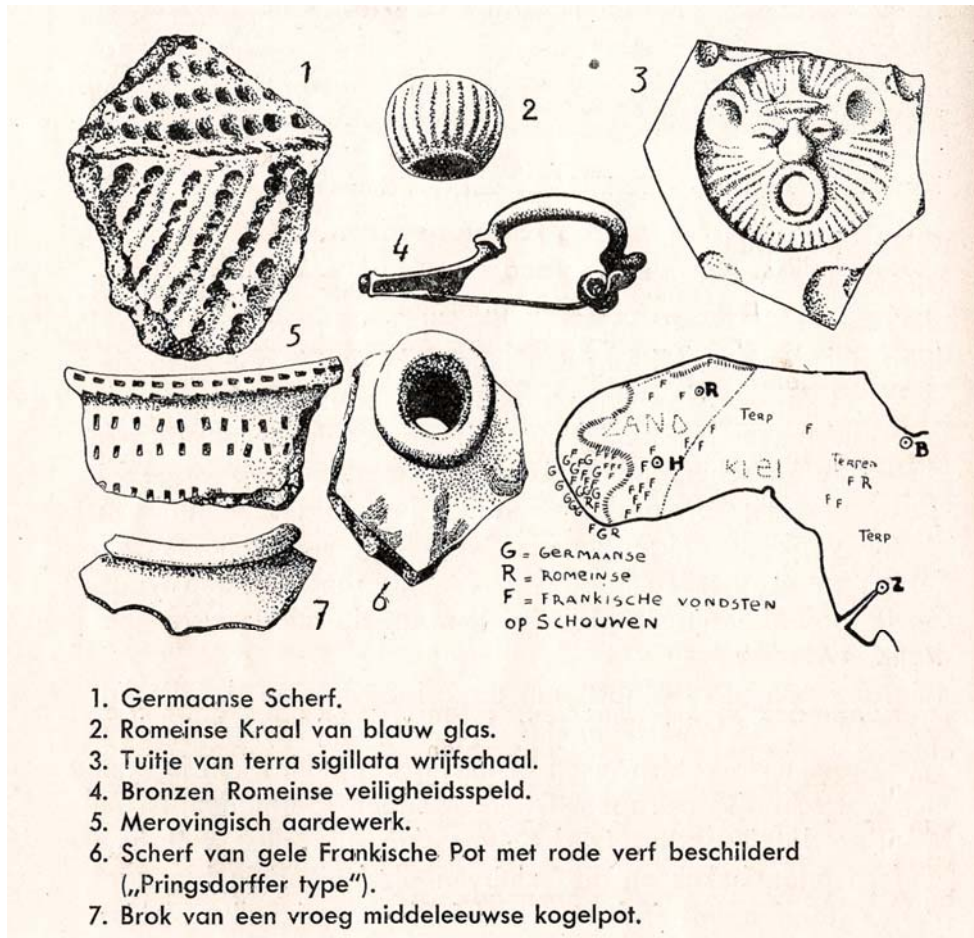
Afb. 1. Jan Joost ter Pelkwijk in Chicago (1940).

Jan Joost ter Pelkwijk (roepnaam Joost of Pelk) groeide op in Den Haag. Hij studeerde na de HBS biologie in Leiden. Hij was een briljante leerling van Niko Tinbergen, ook een echte veldbioloog. Samen onderzochten ze het gedrag van vogels en vissen. Tekeningen van Jan Joost stonden later in vele school- en studieboeken. Ter Pelkwijk werd visserijbioloog in Batavia (nu Jakarta). Hij sneuvelde als kwartiermeester aan boord van een mijnenveger in de Javazee.

ARCHEOLOGISCHE VONDSTEN KOP VAN SCHOUWEN

Tussen 1930 en 1940 kwam Joost wel tien keer op Schouwen-Duiveland met de Nederlandse Jeugdbond voor Natuurstudie (NJV). Naast de inlagen aan de zuidkust waren de Meeuwenduinen en Verklikkerduinen op de Kop van Schouwen een populair excursiegebied met toen nog spectaculaire en grootschalige verstuivingen. De NVJ had oog voor deze oorspronkelijke natuur.

In het bondstijdschrift van de NVJ "Amoeba" van 1935 doet Joost verslag van zijn vondsten in de duinen. De tekeningen daarbij tonen de mooiste en grootste opgeraapte voorwerpen. Op een getekend kaartje staat de verspreiding van 'Germaanse, Romeinse en Frankische vondsten op Schouwen'. Dit kaartje is duidelijk gemaakt naar voorbeeld van de kaart van Hubregtse uit 1923. Dorpsonderwijzer J.A. Hubregtse (1878-1940)

Afb. 2. Archeologische vondsten Kop van Schouwen. Uit: Amoeba (NJN) 1935.

was een pionier voor de archeologie op Schouwen. Gelet op de hoofdletters werden in de stuivende domaniale duinen tussen Westenschouwen en de vuurtoren ‘Germaanse’ en ‘Frankische’ vondsten gedaan. Veel ijzertijdvondsten (‘Germaans’) komen van het strand onderaan de afgeslagen zeereep. In de vlakke binnenduinen

tussen Burgh, Haamstede en Renesse gaat het om ‘Frankisch’, zoals dat toen heette. Tegenwoordig valt dat onder de term ‘Karolingisch’.

De oudste scherf (nr. 1) van 6 à 7 cm lengte laat volgens Peter van den Broeke, kenner van het handgevormd aardewerk uit de ijzertijd, de z.g.

Kalenderbergversiering zien. Dit reliëfrijke patroon toont rijen aaneengesloten vingertopindrukken in wisselende richtingen. Hij verwijst naar Robert van Heeringen, die van ditzelfde aardewerk kleinere fragmenten vond in de collectie Hubregtse van dal I/J uit de late bronstijd/vroege ijzertijd. Waarschijnlijk vond Jan Joost ter Pelkwijk de scherf ook in deze grote duinvallei van 300 bij 150 meter. In andere valleien werd dat aardewerk niet gevonden, uitgezonderd in dal A. Dal I/J lag ten oosten van het huidige Vlierendal, recent veelvuldig onderzocht door de AWN.

De Romeinse vondsten van een meloenkraal (nr. 2), terra sigillata wrijfschaal met tuitje leeuwenkop (nr. 3) uit de 2e eeuw, en een fibula (nr. 4) ook uit de 2e eeuw (Böhme 15) werden vrijwel zeker gevonden op het strand bij Westenschouwen. Hier lag vermoedelijk aan de Schelde het kleine fort Roompot en een burgerlijke nederzetting.

De middeleeuwse scherven zijn nog steeds kenmerkend voor de vindplaatsen in de Meeuwenduinen. De Badorf scherf (nr. 5) met radstempel versiering is ouder dan de 10e eeuw. De bovenkant van de Pingsdorf pot (nr. 6) met typische kommavlekken is 10e-eeuws. De kogelpot (nr. 7), mogelijk Paffrath, kan gebakken zijn tot de eerste helft van de 12e eeuw.

Joost ter Pelkwijk was gericht op voorwerpen, die hij in een weergaloze stipfeltechniek tekende. Met meer

kennis van de ouderdom van de scherven had hij kunnen concluderen dat de Jonge Duinen begin 12e eeuw op deze plek over het cultuurland waren gewaaid. De mensen werden verdreven door het stuivende zand. De tekening vat in feite de archeologie van de Kop van Schouwen kort samen. De scherven zijn niet bewaard gebleven.

In 1934 kwam Joost ter Pelkwijk verschillende keren naar Schouwen, soms zelfs met een vliegtuig van de KLM. Het gevarieerde cultuurlandschap van Schouwen beschouwde hij als 'de achtergrond van een oud-vlaamsch schilderij vol afwisseling'. De NJN kampeerde steeds in een elzenmeet bij boer Job van Sluis van de Wilhelminahoeve te Renesse.

Op 6 mei 1934 fotografeerde Rykel ten Kate (1913-1993), drogist en fotograaf in Zierikzee, een groep NJN'ers in een grote stuifvallei in de Verklikkerduinen (nu westelijk van het Duinhoevepad). Zie pag. 20. Geheel rechts staat Jan Joost ter Pelkwijk bij een oude verkaveling. Het gaat om smalle akkertjes of 'meetjes' met volgestoven greppels, aan de oppervlakte gekomen in een zuidwest-noordoost lopende secundaire duinvallei van wel 300 bij 200 meter.

De duinoverstuiving in de Verklikkerduinen is veel jonger dan in de Meeuwenduinen. Dat is aangetoond door tien gevonden munten uit de periode 1332-1693. De amateurarcheoloog en kapper in Haamstede Jan Simons (1942-2010), raapte de munten tussen

Afb. 3. Blootgewaaid oud cultuurland Verklikkerduinen (1934).

1953 en 1960 op. We zijn hier in het 7e eeuw bevang van de Westeren Ban bewerkt door de familie Bolle en later Blom. Dit land werd dus begin 18e eeuw door overstuiving verlaten. In de veldboeken staat voor een elzenmeete de term 'haaيمان' vermeld. Ook percelen schraal duingrasland of '(duun)polder' raakten onder het zand. In de grote stuifvallei, nu Binnenverklikker of Konijnencircus genoemd, werden zeker ook scherven opgeraapt, maar die zijn helaas niet bewaard gebleven.

SCHERVENKIST

In 2020 kreeg ik contact met Martine Schmit Jongbloed - ter Pelkwijk, een dochter van de jongste broer van Jan Joost ter Pelkwijk. In een houten zwart geschilderde kist van 62 x 10 x 8 centimeter, mogelijk voor munitie, bevonden zich tien vakken met in totaal 45 scherven. Uit piëteit was de kist in de familie bewaard gebleven.

In totaal 33 scherven zijn Romeins. Het gaat om algemene ruwwandige potten, geverfde waar, delen van pijp-aarden kruiken en terra sigillata. Het materiaal is waarschijnlijk afkomstig

Afb. 4. Schervenkist Jan Joost ter Pelkwijk (ca. 1932).

van opgravingen op Ockenburgh bij Loosduinen, waar Holwerda tussen 1930 en 1936 archeologisch onderzoek deed. De open sleuven en zandhopen bleven liggen en schooljongens konden er van alles vinden. Joost schrijft beeldend over de opgravers. 'Zulke mensen zijn net mollen: ze wroeten in de grond, tasten in het duister en laten de boel ontredderd achter. Konijnen en wind kwamen te hulp en op 't ogenblik is de vlakte van Ockenburgh een zandwoestijn'. Een gevonden Romeinse munt moest Joost inleveren, vermoedelijk aan Gerard Bisseling, conservator van het Museum voor het Onderwijs in Den Haag.

Enkele Romeinse scherven met 'W' kunnen afkomstig zijn van De Woerd bij Valkenburg, waar Joost later vlakbij woonde. Op een scherf van een dolium staat 'Vechten', een vindplaats bij Utrecht.

De 12 middeleeuwse scherven Merovingisch, Karolingisch, Badorf en steengoed zijn mogelijk afkomstig van akkers rondom Wijk bij Duurstede, waar het oude Dorestad lag. Joost speurde daar ook naar oudheden.

De scherven in de kist zijn niet gedocumenteerd naar vindplaats. Uiteraard wist Joost zelf wel waar hij ze had

gevonden! Het zijn niet de scherven van de tekening uit 1935. Deze vondsten hebben geen wetenschappelijke betekenis, maar wel een emotionele waarde. Bij zijn vertrek uit Nederland in januari 1940 bleven veel spullen, zoals de schervenkist, achter bij vrienden en familie. Na de oorlog kwam in 1947 uit Indonesië een koffer terug met documenten, tekeningen, foto's, overdrukken, dagboeken enz., die in 2003 werd gelegateerd aan de Heimans & Thijsse Stichting in Amsterdam.

SLOT

Het is duidelijk dat de 'scholierenverzameling' van Jan Joost ter Pelkwijk geen grote documentaire waarde heeft. De prille belangstelling voor archeologie is door Joost niet verder door een studie vervolgd. Voor Zeeland is de tekening uit 1935 van betekenis: het geeft een visuele samenvatting van de archeologie van de Kop van Schouwen. De ijzertijdscherf met Kalenderbergversiering is een mooie vondst die vermelding verdient. Op de foto van de Verklikkerduinen is goed het effect van de wind te zien: het biedt een 'venster' op oud boerenland onder de Jonge Duinen.

Met dank aan Bert van der Valk voor diverse determinaties.

Frans Beekman.

BRONNEN

F. Beekman en W.F. Renaud, Jan Joost ter Pelkwijk maakte in 1940 een unieke vogelgids voor Suriname, in: Het Vogeljaar, 2014, p. 143-151.

R.M. van Heeringen, Iron Age occupation of the dunes near Haamstede on the island of Schouwen-Duiveland, Province of Zeeland, the Netherlands, in: Helinium 1988, p. 63-80.

J.A. Hubregtse, De Frankische nederzettingen in de duinen van Schouwen, in: OMROL 1923, p. 27-39.

J.J. ter Pelkwijk, Oude rommel, in: Amoeba (NJN), 1935, p. 77-79.

Een Hanzepaardje uit Sluis

INLEIDING

In het voorjaar van 1982, inmiddels ruim 40 jaar geleden, vond ondergetekende met een metaaldetector een voorwerp in stortgrond in Sluis. Na schoonmaak bleek het te gaan om een paardje, vervaardigd uit brons of messing. In eerste instantie dacht ik aan een stukje kinderspeelgoed daterend uit de middeleeuwen. Jaren later werd mij verteld dat het hier niet ging om kinderspeelgoed, maar om een bronzen gewichtje in de vorm van een paardje, afkomstig uit Noorwegen.

KORTE GESCHIEDENIS VAN DE STAD SLUIS

De stad Sluis kon zich vanaf de 13e eeuw ontwikkelen tot voorhaven van Brugge (B) dankzij haar ligging aan het Zwin. Dat zeegat ontstond na een hevige stormvloed in 1130. Op de splitsing van een zeeverende dijk en een uitwateringssluys van het Aardenburger Ambacht ontstond een kleine nederzetting. De Oude Kerkstraat en de Kapellestraat werden haaks op deze dijk, tegenwoordig de Zuiddijk, aangelegd. Beide straten dateren uit de eerste fase van de aanleg van de stad Sluis. We moeten dan denken aan de eerste helft van de 13e eeuw. De kleine nederzetting groeide snel en

verkreeg in 1290 stadsrechten. De oudste bewoning van Sluis vinden we dan ook ten zuiden van de Zuiddijk, dus met name in de directe omgeving van de Oude Kerkstraat. Op het einde van deze straat, toen Kerkstraat geheten, werd vermoedelijk op het eind van de 13e of begin 14e eeuw de O.L.V. Kerk gebouwd. Tijdens de 80-jarige oorlog werd die kerk wegens bouwvalligheid afgebroken.

Interessante vondsten uit een opgraving aan de Lange Wolstraat in 1998 bewijzen het belang en het internationale karakter van de stad in de 14e en 15e eeuw. In de 16e eeuw zakt de handel door het dichtslibben van het Zwin - en daarmee de route naar Brugge - echter in, waarna de stad het zwaar te verduren krijgt in het begin van de 80-jarige oorlog. In de 17e eeuw wordt Sluis garnizoensstad en krijgt door de aanwezigheid van soldaten en officieren weer een economische impuls. Zowel in de Napoleontische periode als tijdens de Tweede Wereldoorlog wordt Sluis voor het grootste deel van de kaart geveegd. Pas daarna, dankzij het - nog steeds - groeiende toerisme, begint voor haar weer opnieuw een bloeiperiode.

DE VONDSTOMSTANDIGHEDEN

In het vroege voorjaar van 1982 werd t.b.v. de bouw van een winkelpand aan de Oude Kerkstraat een grote hoeveelheid grond afgevoerd naar een laaggelegen terrein net buiten de stad Sluis. Vanwege de aanleg van een

Afb. 1. Loodbronzen gewicht in de vorm van een paard, gewicht circa 100 gram. H. 4,5 cm. 14e eeuw. Herkomst: Noorwegen, bodemvondst Sluis. Part. coll. Foto: Henk Hendrikse.

kelder onder het pand bleek de ingreep in de bodem bijzonder groot. Van enig archeologisch onderzoek of begeleiding bij deze uitgraving was geen sprake. Bouwvergunningen werden, na goedkeuring door het toenmalige zelfstandige Sluis, verstrekt zonder toetsing op eventueel archeologisch belangrijke gegevens die door de uitgraving verloren zouden gaan. In die jaren vonden vele archeologen dat de Late Middeleeuwen en de Nieuwe Tijd 'te recente perioden' waren voor intensief bodemonderzoek. Stadskernonderzoek gebeurde in die tijd wel al in enkele grote ste-

den zoals Amsterdam en Rotterdam, maar nog nergens in Zeeland. Zo verdween bijvoorbeeld ook het grootste gedeelte van de uitgraving van een parkeerkelder in het hart van de stad Middelburg in 1983 ongezien naar de stort....

Pas geruime tijd na de uitgraving aan de Oude Kerkstraat werd ik door een collega-zoeker op de stortgrond geattendeerd. De vele tientallen hopen grond waren inmiddels door een bulldozer geëgaliseerd en daarbij ook flink vast gereden. Ook was het terrein door diverse zoekers al driftig

afgezocht en kenners weten dat dan de kaas meestal al van het brood af is. Maar onder de noemer niet geschoten is altijd mis, zocht ik nog wat op het terrein. Uit een afvalpakket met wat grijsbakkende aardewerkscherven kwam een stuk metaal tevoorschijn waarvan ik op dat moment niet gelijk kon zeggen om welk voorwerp het ging. Omdat op zo'n stort alle perioden door elkaar gehusseld zijn, kun je

in principe van alles aan materiaal verwachten.

DE VONDST

Na schoonmaak bleek het om een gezadeld paardje van brons te gaan waarvan de achterbenen beduidend korter waren dan de voorbenen en wat ik toen maar voor het gemak als

Afb. 2. Tinloden paardje met ridder, H. 3,6 cm. 14e eeuw, bodemvondst Middelburg. Foto: Henk Hendrikse.

Afb. 3. Tinloden paardje met ridder, H. 3,0 cm. 14e eeuw, bodemvondst Aardenburg. Foto: Henk Hendrikse.

speelgoed kwalificeerde. De leeftijd schatte ik, gezien de daarbij gelegen aardewerk scherven, op de 14e-15e eeuw. (afb. 1) Het formaat, de zwaarte en de uitvoering van het paardje kwamen mij echter onbekend voor. Kinderspeelgoed in de vorm van paardjes komt in de Late Middeleeuwen wel voor, maar dan nooit gegoten in brons. De paardjes die we kennen zijn veel kleiner en uitgevoerd in een tin/lood legering, terwijl ze daarbij

vaak door een oorlogszuchtige ridder bereden worden. (afb. 2 en 3). Pas toen prof. Jos Koldewey mijn vondsten een keer bekeek werd duidelijk in welke context we het paardje moeten plaatsen. Die ontdekking vond overigens vele jaren later plaats toen hij in een catalogus van het Statens Historiska Museum uit Stockholm vele tientallen van deze paardjes afgebeeld zag. Die paardjes, overigens in meerdere vormen en uitvoe-

ringen vervaardigd, bleken allemaal gewichten te zijn met een massa variërend van circa 25 gram t/m 208 gram. Dat laatste gewicht komt overeen met de Noordse mark van 213,6 gram. Er zijn gewichten van een ½ mark, ¼ en ⅛ mark bekend. Het paardje uit Sluis heeft een massa van circa 100 gram, wat dus staat voor een halve mark. Die gewichtseenheden zijn in de Nederlanden in de Late Middeleeuwen ongebruikelijk. Hier was de Keulse mark met een massa van 233,6 gram in gebruik, maar daarnaast ook Trooise, medicinale, karaat- en handelsgewichten. Het voert in dit artikel te ver om alle gewichtsoorten die toen in gebruik waren op te noemen, want in de Late Middeleeuwen hadden veel steden ook nog hun eigen gewichtseenheden.

In 2005 deed ik in Westerheem een oproep om te weten te komen of de Sluisse vondst een unicum was voor Nederland of dat er meer bekend waren. Het gaat duidelijk om Hanze-paardjes, die vrijwel allemaal dezelfde karakteristieke vormgeving vertonen, zoals een afhangende rug omdat de achterbenen beduidend korter zijn dan de voorbenen. De manen zijn dikwijls d.m.v. korte streepjes aangegeven. De paardjes komen zowel met als zonder zadel voor. De oproep leverde één positief resultaat op, namelijk een vondst uit 1999 uit het stadje Harderwijk. Een van de beentjes is afgebroken. Het ongezadelde exemplaar heeft als bijzonder kenmerk een meegegoten letter H. Volgens diverse onderzoekers zou deze

letter H staan voor King Hakon V (1299-1319) wat tegelijkertijd een mooie aanduiding is voor een datering. In het algemeen wordt inmiddels aangenomen dat deze bronzen dierfiguren te dateren zijn in de 13e-14e eeuw. Inmiddels zijn er twee vondsten bijgekomen die niet in een van de Scandinavische landen zijn aangetroffen. Tijdens een opgraving in 2015 in Stralsund (D) werd een paardje gevonden en al eerder was er een bekend uit Wismar (D); dat paardje werd aangetroffen samen met drie munten uit de veertiende eeuw.

Inmiddels zijn er in de Scandinavische landen vele honderden van deze bronzen dierfiguren gevonden, voornamelijk paarden, maar ook runderen en honden komen voor. Gewichten in de vorm van dieren zijn aangetroffen bij opgravingen of als losse vondst in Noorwegen, Zweden, Denemarken, maar ook in Groenland en IJsland. Voor de vondsten die in onze contreien zijn gedaan is het van belang te weten dat die zijn gevonden in met de Hanze verbonden steden. Vrijwel alle handel met Noorwegen verliep via de route Lübeck naar Brugge, waar het Hanzekantoor de naam “Huis der Oosterlingen” droeg. De Hanze was een samenwerkingsverband uit de 14e – 16e eeuw van kooplieden uit Duitsland, Denemarken, Noorwegen, Zweden en het huidige Nederland en België. Zij werkten op economisch gebied nauw samen en verleenden elkaar bepaalde privileges, zoals tolvrijstelling. Door samen te werken probeerden de kooplieden hun

handel te beschermen en daarnaast uit te breiden. Noordse en Deense, maar ook Vlaamse handelaren vervoerden hout, ijzer, koper en andere producten naar Vlaanderen met als retourvracht o.a. laken. De paardjes uit Lübeck, Wismar, Harderwijk en Sluis zullen ongetwijfeld met een van deze schepen zijn meegenomen. Omdat het, in verhouding tot de vondsten in de Scandinavische landen, maar om enkele stuks gaat, is het niet aannemelijk dat ze hier daadwerkelijk als gewichtseenheid gefunctioneerd hebben. Mogelijk dat een bemanningslid van één van de schepen zo'n paardje wel leuk vond als speelgoed voor zijn kinderen.

In 2021 kreeg ik van Maarten Wispelweij, stadsarcheoloog van Harderwijk, het verzoek om de Sluisse vondst te laten onderzoeken op de samenstelling van het metaal bij de RCE in Amersfoort. Aan dat verzoek heb ik met plezier voldaan. Te vaak wordt van een koperen voorwerp gezegd dat het uit brons of messing vervaardigd is, maar die beschrijving gebeurt dan alleen op uiterlijke kenmerken. Door dhr. Bertil van Os, samen met collega Ineke Joosten van de RCE, is de samenstelling van beide paardjes met de XRF methode (röntgenfluorescentiespectrometrie) onderzocht. Beide paardjes zijn gegoten met een ongeveer gelijke samenstelling van koper, tin en lood. De hoeveelheid lood, nl. 22,6 % voor het exemplaar uit Harderwijk en 14,7 % voor dat uit Sluis, is vrij hoog, zodat we niet meer zonder meer kunnen

spreken van brons. De term loodbrons is hier beter op zijn plaats. Lood werd in de middeleeuwen vaak aan koper/tin voorwerpen toegevoegd om de materie wat plastischer te maken en dus beter te kunnen gieten. Ook muntgewichten voor het wegen van gouden munten uit de 14e eeuw bestaan vaak uit een mengsel van koper, tin en lood.

De Hanzeroute in Nederland liep onder meer langs Deventer, Kampen, Zwolle en Harderwijk om in Vlaanderen langs Sluis en Damme haar eindstation Brugge te bereiken. Te verwachten valt dat in deze plaatsen in de toekomst logischerwijs nog wel meer van deze Noordse Hanzegewichten gevonden zullen worden. In Harderwijk is het Hanzepaardje inmiddels tot één van de stadssymbolen verheven en sterk vergroot op een buitenlocatie geplaatst.

Samenstelling volgens XRF-methode:
Paardje Harderwijk, koper 60%, tin 13%, lood 22,6%.

Paardje Sluis, koper 78%, tin 6,4%, lood 14,7 %.

LITERATUUR

Grieg, S., 1933: Middelalderske byvund fra Bergen og Oslo, Oslo.
Hendrikse, H., Bronzen gewichten in de vorm van een paard, in: Westersheem 3, jaargang 54-juni 2005.
Holmboe, C.A., 1863: Norske vaegt-lodder fra fjortende Aarhundrede, Christiania.

Koldeweij, J., 1987: Een aan het Zwin verdwaald fjordenpaard, een middeleeuws Noords gewichtje, in: Antiek 7, 388-391.

Margrete: 1. Nordens Frue og Husbond: Kalmarunionen 600 år. Onderzoek naar de materiaalsamenstelling van het middeleeuwse Hanze-paardje uit Harderwijk, onderzoeksrapport 2020-142: Ineke Joosten en Bertil van Os, Amersfoort, 2021.

Henk Hendrikse, Sluis.

Middeleeuws festijn op Terra Maris 2022

Ook deze zomer werd op Terra Maris in Oostkapelle weer het middeleeuws festijn “Spelen en Spijzen” gehouden en de AWN was daar, zoals elk jaar, alle keren bij aanwezig met het project zoutzieden. Bij de middeleeuwse ‘beleving’ rondom het mottekasteel liepen ook een heks, een nar, een vuurspuwer en een kwakzalver rond en dat alles in een herbergachtige sfeer met muziek, drankjes en kookpotten met pruttelende soep, soms verduisterd door de rook van enkele grote vuren, waaronder die van de AWN!

De jeugd kon zich vermaken met spelletjes zoals boomschijflopen, ringsteken en botvangen. Nu, wat spelen betreft hebben de

AWN-vrijwilligers zich kunnen vermaken met vuur en water en zich kunnen laven aan de heerlijke spijzen.

Omdat er ieder jaar vrijwilligers bij zijn die al eens eerder hebben deelgenomen, is er veel ervaring en verloopt het zoutzieden soepel. Deze activiteit wordt grotendeels door Leo den Heijer getrokken; alle lof! De anderen sluiten zich gewillig aan als keetwif of houtklover.

Leo als chef zoutzieder vertelt net zo gemakkelijk over het zoutwinningsproces in het Duits als in het Nederlands! En dat bevalt het bezoekende publiek van buiten ons land goed. Alle vrijwilligers dragen ‘middel-

Foto: Ariane Lafort?

Foto: Ariane Lafort.

eeuwse kledij'. Die kleding zit soms ongemakkelijk, of te los of te knelend, en schuurt op de naden. Een beetje afzien dus op de hete dagen in juli en augustus. Ringen, oorbellen en kettingen hebben we afgedaan om er meer 'middeleeuws' uit te zien. In aardewerken bekers krijgen we Fanta te drinken, géén gerstebier. De soep is lekker en de broodjes met knakworst druipen van de mosterd.

We voelen ons vreemden in de tijd.

Met twee houtvuren laten we het zoutwinningsproces zien. En dat kun-

nen we in alle aspecten tonen in de AWN-kraam. De volwassenen zijn bijzonder geïnteresseerd in het proces van zoutwinning en het proeven van het eindproduct nadat het water uit de schalen is verdampt. Dat vereist wel enig geduld. We helpen de jeugd om te gaan met vuur, hoe je vuur maakt en hoe je stukken hout klieft. Onder strikte begeleiding kan er met een echte bijl gekliefd worden.

Veel dank aan Leo, Harrie, Ariane, Conny, Alex en Bea.

Ton Ruigrok

ADRESSEN BESTUUR AWN-ZEELAND OLOFON

a. Voorzitter:

A.F.J. (Alex) Groosman
Plaatweg 1
4524 KK Sluis
06-51409935
alex@groosman.org

b. Secretaris:

Vacant
Contactpersoon secretariaat:
N. (Niek) Beeke

c. Penningmeester:

N. (Niek) Beeke
Rotterdamsekaai 65 a
4331 GN Middelburg
tel.: 0118-639040
niekbeek@xs4all.nl

d. Lid:

A.D.C. (Ariane) Lafort-de Lepper
Seispark 10
4334 AZ Middelburg
06-46158482
robariane@hotmail.com

e. Lid:

T. (Ton) Ruigrok
tonruigrok@gmail.com

Kopij voor de volgende Zuidwesterheem kunt u tot 19 februari inleveren bij de leden van het bestuur. Bij voorbaat hartelijk dank voor uw bijdrage!

Ere-voorzitters van onze vereniging:
J. van Hinte † en J. van den Berg †

Redactie: Leida Goldschmitz (eindredactie) en Niek Beeke.
Zuidwesterheem is de kwartaaluitgave van de AWN-afd. Zeeland, een blad voor en door leden van de afdeling en andere geïnteresseerden.
De auteur is verantwoordelijk voor de inhoud van de artikelen. Het bestuur behoudt zich het recht voor om ingezonden artikelen te weigeren of in te korten, dit uiteraard in overleg met de auteur.

